

Kürt Hıristiyanlaştırılmasında Ermeni Rolü

Murat Gökhan Dalyan*

Özet

Hıristiyanlığın doğuşu ile birlikte Anadolu toprakları daima bu dine mensup kişilerin ve grupların misyonerlik faaliyetlerinin merkezinde olmuştur. Bu gruplardan Anadolu'ya Katolikler, mezhepsel birliği sağlamak için gelirlerken Protestanlar ise, ilk zamanlar gerçek Hıristiyanlık öğretilerini öğrenmek ve daha sonra da Yabudi ve diğer putperestleri Hıristiyanlaştırmak için gelmişlerdir. Misyonerler, faaliyet göstermiş olduğu bölgelerde ilk hedefleri olan Ermenilerle birlikte yaşamakta olan Kürtlerle karşılaşmış ve zamanla hedef tabtalarına oturmuşlardır. Bunda ilk hedefleri olan Ermenilerin büyük bir bölümünün Kürtçe konuşuyor ve onları yakından tanıyor olmalarından dolayı Kürtlere ulaşmak için onları aracı olarak kullanmışlardır. Ermeniler sayesinde misyonerler, Osmanlı ve İran bölgelerindeki Kürtler arasında faaliyet göstermiş kısmi olarak da başarı kazanmışlardır. Ancak Kürtlerin Ermeniler tarafından Hıristiyanlaştırılması istenildiği gibi bir sonuç vermemiş ve bir müddet sonra misyonerler tarafından Ermeniler aracı olmaktan çıkartmak durumunda kalmışlardır. Bunda diğer faktörlerle birlikte her iki tarafın da birbirlerine karşı olumsuz hisler beslemesinin de önemi büyüktür. Bu makalede Kürtlerin Er-

meniler tarafından Hıristiyanlaştırılma faaliyetlerine ve sonuçlarına değinilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kürt, Ermeni, Misyonerlik, Katolik ve Protestan

Yöntem ve Sınırlılıklar

Bu çalışmada 1830 ile 1923 yıllarına ait Amerikan Board ile Presbyterianların yıllıkları ile 1886 ile 1925 yıllarına ait İngiliz Canterbury Kilisesi'nin yıllık raporlarının tamamı gözden geçirilerek diğer ilgili sınırlı olan misyoner kaynaklar ve araştırma eserlerinden faydalanılmıştır. Buna rağmen Osmanlı ve İran devletlerinin Müslümanların Hıristiyanlaştırılmasına olan karşı tavrı, misyonerlerin XIX. yüzyıldaki kaynaklarında ve yıllıklarında bu tür faaliyetlerin direkt olarak raporlarına yansımadağı şeklinde kanaatimiz uyanmıştır. Bu nedenle konuyla ilgili olarak zaman mefhumu zaman zaman görmezden gelinecektir.

İlk Karşılaşmalar ve Faaliyetler

Misyonerlerin Kürtler arasında Hıristiyanlaştırma faaliyetleri genel olarak ilk defa Doğu'daki kadim Hıristiyanlara ulaşmak ve onları kendi bünyelerinde birleştirmek isteyen Katolik misyonerler tarafından Yezidiler arasında gerçekleştirilmek istenmiştir. 17. yüzyılda misyonerler, Doğu Kiliselerini Vatikana bağlamak için Osmanlı topraklarına gelen Katolikler, Süryaniler ve Ermenilerle irtibat kurmuşlardır. Bu temasları sırasında Müslüman unsurlardan farklı yaşam tarzlarıyla ilgi çeken ve konuşma dilleriyle Kürt olarak tanımlanan Yezidileri tanıma fırsatını buldular. Bu kişilerin öncüsü sayılabilecek olan Kapüsen Pére Jean-Baptiste de Saint-Aignan 1661 tarihinde Mezopotamya bölgesinde görevlendirildiğinde Musul'dan Halep'e doğru seyahati sırasında Diyarbakır'da bir Kürt tarafından durdurularak kendisinden paşa ve kardeşinin hastalığını iyileştirilmesi isten-

(*)

miştir. Katolik Papazı, bu yardımının ödülü olarak Diyarbakır bölgesindeki Hıristiyanlar arasında misyon faaliyeti başlatma iznini almıştır. Bu izinden sonra 1668 tarihinde Kürtçe ve Arapça bilen diğer bir papaz olan Père Justinien de Neuvy-sur-Loire, hedefindeki Ermeniler sayesinde Sincar Dağı civarında bulunan Yezidilerden haberdar olmuştur. Katolik misyonerlerden Jean-Baptiste ve arkadaşı Justinien hemen Ermenilerle birlikte Yezidilerin buldukları bölgeye giderek onlara propaganda yapmış, Hıristiyanlığın gerçek din ve Papanın da başları olduğu konusunda Yezidileri ikna etmiş ve onların buldukları bölgeye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret sırasında bu iki Katolik rahibe Yezidiler birçok referans ve hürmet gösterilerinde bulunarak onları memnun etmeye çalışmışlardır. Yezidiler bu görüşmede Fransa Konsolosu, Kralı Kapusenler ve Papa şerefine bir ziyafet vermeyi ihmal etmemişlerdir. Katolik rahipler, bütün Yezidilerin katılımıyla yakınlarda bulunan Aziz Simeon Stylites bazilikasında bir ayin düzenlemek istemişlerdir. 24 Haziran 1668 yılında gerçekleştirilen bu ayin sırasında Katolikler onları Hıristiyanlaştıracakları konusunda büyük bir ümide kapılmış ve Katolik papazlardan Justinien sevincinden bir rüya gördüğünü sanmıştır. Çünkü burada iki Yezidi Şeyhi vaftiz olarak yeni isimleri olan Paul ve Peter isimlerini almışlardır. Bu olaydan bir müddet sonra Baptiste, Halep'e dönerken Justinien, Yezidiler arasında kalarak yedi ay boyunca Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine devam etmiş ve on üç Yezidi'yi daha Hıristiyanlaştırmıştır. Justinien faaliyetlerini daha da ileri götürmek için kendisini yeni Yezidilere götürmesi için bir rehberi beklerken kendisini Yezidilerle tanıştıran Ermenilerin Yezidilere yönelik misyonerlerin reislerin yetkilerini ve işlevlerini gasp edeceği gibi olumsuz propagandası ve engellemeleri sonunda misyon sekteye uğramıştır¹. Görüldüğü gibi Ermeniler, Katolik misyonerlerin Yezidilere ulaşmalarına aracılık etmiş daha sonra da Yezidi liderleri kışkırtarak misyonerlerin başarısız olmasına neden olmuşlardır. Buna rağmen dolaylı da olsa Ermeniler Katolikle-

rin Yezidilere ulaşma arzusuna katkı sağlamış ve daha sonraki dönemlerde onların Kürtler hakkında araştırma yapmalarına ve Kürtçe gramer kitabı hazırlamasına neden olmuşlardır. Kürtler arasında ilk dil çalışması ve Kürtçe sözlüğünü hazırlayan kişi bir İtalyan Dominiken Papazı olan Maurizio Garzoni'dir. Bu Vatikan misyoneri bu bağlamda Kürdolo-

(1) John S. Guest, *Yezidilerin Tarihi Meleké Tavus ve Mısbefa Reş'in İzinde*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, s.94-104. Yezidiler özellikle yerli Hıristiyan misyonerler tarafından din adamlarının dahi okuma yazması olmayan bir topluluk olarak görülmüştür. Onların Kitab-ı Cilve diye bir kitapları bulunmakla birlikte Yezidiler onu ancak şeytan tarafından seçilmiş kimse dışında kimsenin anlayamayacağını iddia ediyorlardı. Onların papazlarının şeytanı temsil eden horoz biçiminde tasvirleri bulunmakta olup bu eşya sayesinde papazlar para toplamaktadırlar. Bu horoz tasviri sadece papazlar tarafından ipek mendiller içinde özenle saklanmada ve köy köy dolaştırıldığına halk etrafına toplanır ve papaza para verilerdi. Horozun bu özelliğinden dolayı bazı kişiler belirli bir süre onu para karşılığında kiralamak isterlerdi. Bunun gibi birçok farklı batıl inanç ritüellerine sahip olan Yezidilere göre yer şeytanın yüzü olduğundan dolayı kutsal bir mekândır. Ona tüktiren birini gördüklerinde bunu büyük bir suç olarak kabul ederek faili öldürmekle cezalandırmaya çalışırlardı. Şeytan adını ve onu anımsatacak isimlerden uzak duran bu halk onun yerine şeytanı Melek Tavus olarak adlandırdılar. Misyonerleri genellikle tapınaklarında hoş karşılayan bu halk onun etrafında hemen toplanır ancak tek bir "S" harfini duydukları anda ayağa kalkarak misyonerin yanında ayrılarak onu tek başına bırakırlardı. Yezidiler, yerdaki küçük şeytanların haşlanacakları korkusuyla sıcak suları asla yere dökmezlerdi. Adetleri kendilerine özgü olan Yezidilerde kadınlar erkeklerle birlikte sölenlere, düğünlere ve ziyafetlere özgürce katılabildikleri gibi onlarla birlikte şarkı söyler ve dans ederler. Her yezidi erkeğine altıya kadar kadınla evlenmelerine izin verilmiştir. Buna rağmen toplumsal geleneklerine göre kızların kocalarını seçme hakları yoktur. Onlar aileleri tarafından bir hayvan veya tarla gibi kocalarına satılmaktadırlar. Eğer bir kız evlenmek istemeyip bekâr kalmayı tercih ederse ömrü boyunca zor şartlar altında babasına kaybettirdiği parayı kesinlikle kazanmak durumundadır. Evlilikler son derece basit olmakla birlikte bir ziyafetle gerçekleştirilmektedir. Evliliğin sonunda damat ve gelin evlerinin kapısında bir şeyh tarafından kendilerine verilen ekmeği yer ve evlilik kutsanırdı. Düğünlerde erkekler ve kadınlar hep birlikte özgürce içki içebilmektedirler. Düğün evinin kapısında damat gelini ilk gördüğünde ona kendisine ömür boyu mutlak itaat etmesi için ve korkutmak amacıyla sembolik olarak birkaç taş atar ve gelin başını eğerek bu durumu kabullendiğini oradakilere bildirirdi. Bu esnada kadınlardan bir tanesi kapının önünde gelinin merhametli, alçak göntüllü ve evine bağlı olması için başının üzerinde bir ekmeği kırdı. Yıl içerisinde kutsal olan Nisan ayında, Çarşamba ve Cuma günleri hiçbir şekilde düğün yapılmazdı. Kadınların toplum içinde hiçbir hakları ve sözleri olmadığı gibi erkekler tarafından saygıya layık varlıklar olarak görülmezlerdi. Onları aşağılamak ölümsüzleştirme tir. Onlar reenkasnyona inanıyor ve hepsi siyah bir resme saygı göstermektedirler. Hiçbir misyonerlik grubu onlarla ilgili bir çalışmada ve propaganda da bulunmamıştır. Sünnet olmak onların dini bir ritüeli olmakla birlikte bu konuda zorlama yoktur. Kırk elli yılda bir kez din adamları tarafından ziyaret edilen köylerdeki erkeklerin göntüllüleri sünnet edilirdi. Adams'a göre toplumda sünnetiler olmakla birlikte onların büyük bir bölümü sünnetsizdir. Bir adam öldüğünde Yezidiler hemen ceset katılaşmadan önce yüzünü tapınaklarının bulunmuş olduğu yöne çevirirlerdi. Bundan başka her yıl ölüleri için kurban keserlerdi. Toplumda okumak büyük bir günah olduğundan dolayı sadece bir ailenin veya evin okuma yazma öğrenmesine izin verilerdi. Mezheplerinin tarihi babadan oğula sözlü olarak geçmiştir. Dinlerine samsıkıya bağlı ve sadık olan Yezidiler, merhametli olup başkalarına verdikleri bütün sözleri tutmuşlardır. Onlar borç para verdiklerinde faiz almazlar. Borçlarının karşılığında bir söz veya güvence almaları onlar için günahtır. Bkz. Isaac Adams, *Darkness and Daybreak, Personal Experiences, Manners, Customs, Habits, Religious and Social Life in Persia*, Published in the Interest of Persian Mission, 1898, s.188-190.

jinin babası sayılmaktadır². Onun bu çalışmasına daha sonraki dönemlerde Kürtlerle ilgili çalışmalarda bulunacak olan misyonerlerce atıfta bulunulmuştur.

XIX. Yüzyıldaki Misyon Faaliyetleri

Osmanlı ve İran coğrafyasına gelen misyonerler ilk başta doğunun kadim kiliseleri olan Ermeni ve Süryani Kiliselerini kendi inanış ve mezheplerine göre canlandırıp daha sonrada onlar vasıtasıyla Müslümanları ve dolayısıyla Kürtlere ulaşmayı ve onları Hıristiyanlaştırmayı ummuşlardır. Hatta bu amaçla Süryani ve Ermenilerden okullarına devam eden Kürtçeyi bilen öğrencilerini bu amaçla eğitmeye çalışmışlardır. Çünkü uzun yıllar bir arada yaşamış olan bu halklar misyonerlerden daha fazla birbirlerini tanıyorlardı³. Bu nedenle misyonerler ilk başlarda kendilerinden önce Kürtlerle daha kolay iletişim kurabilecek olan yerel Hıristiyan Protestan yardımcıları kullanmışlardır. Bu kişiler bölgede geziler düzenleyerek gerekli ortamı hazırlamaya çalışmışlardır⁴. Nitekim 1850'lerin ortalarına doğru Harput'a bağlı bugünkü Tunceli'deki gezileri sırasında Ermeni Protestan yardımcıları, buradaki Alevi Kürtlerin kendileri vasıtasıyla onlara yüklenen vergilerden ve kendilerini yönetenlerden kurtulmak için misyonerlerle iletişime geçmek istediklerini Harput'ta bulunan misyonerlerden Clark ve Dunmore'ye bildirmişlerdir. Misyonerler de onların tam olarak dillerini bilmediklerinden dolayı en iyi yol olarak Kürtçe bilen bir iki Ermeni'yi göndererek onların on gün boyunca 16 köyde faaliyet göstermesini sağlamışlardır. Onlardan gelen raporlar oldukça olumlu olduğu için bunun sürekli hale gelmesi için Osmanlı Devleti'nden bir ferman almaları gerektiğini düşünmüşlerdir⁵. Çünkü Alevilerin kendilerine ve vaazlarına göstermiş olduğu ilgi ve onları kendi dedelerinin yerine koymaları onları oldukça umutlandırmışlardır⁶. Bu tarihten sonra Alevi bölgelerinde

sical *History of Mankind*, Third Edition. Vol. IV, London, 1844, s.74. Ortadoğu mozağının parçası olan Yezidilerin kökeni hakkında birçok görüş bulunmakla birlikte bu konuda kesin bir yargıya varılamamıştır. Yezidileri konu alan çalışmalarda dil ve milliyet bakımından Yakın Doğulu oldukları, araştırmacılar arasında az çok kabul görse de dinlerinin, tarih boyunca Şamanizm, Zerdüştlük, Manizm, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in esaslarıyla yoğrulduğu gözlenmiştir. Şeytanın yüceltildiği bir inanışa bağlı olan Yezidiler bu yönleriyle ilahiyatçıların ve misyonerlerin her zaman ilgisini çekmişlerdir. Dinsel inanış ve yaşamlarında birden çok dine ait unsurlar bulunduran Yezidilerin, inanç esaslarını diğer toplumlardan saklama konusundaki titizlikleri birçok kimsenin dikkatini çekmiştir. Yezidi inancında Hıristiyanlığa ait unsurların bulunması onları misyonerler için hedef bir topluluk haline getirmiştir. Bkz. Leon Dominian, "The Peoples of Northern and Central Asiatic Turkey", Bulletin of the American Geographical Society, Vol. 47, No. 11. (1915), s.863-864; A. V. Williams Jackson, "Notes of a Journey to Persia, I", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 25. (1904), s.181-184. Victoria Arakelova, "Healing Practices among the Yezidi Sheikhs of Armenia", *Asian Folklore Studies*, Vol. 60, No. 2. (2001), pp.321, 323; Isya Joseph, "Yezidi Texts", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 25, No. 2. (Jan.,1909), s.115-117; W. B. Heard, "Notes on the Yezidis", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 41 (Jan.-Jun.,1911), pp.201-202.

- (3) *The Seventy-Sixth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1913*, New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1913, s.324-326, 330. Kürtlerle Protestanların ilk karşılaşmaları İngiliz misyonerlerden Benjamin Barker'in 1822 yılında Ortadoğu'daki yerel Hıristiyanların durumu araştırmak için çıktığı bir gezi sayesinde olmuştur. Bu sırada Hıristiyanlarla birlikte Kürtlerle karşılaşmış ve onların bölgesiyle ilgili araştırmalar yapmıştır. Bkz. *Reports of the British and Foreign Bible Society; with Extracts of Correspondence &c.*, Volume The Seventh, For Years 1822, 1823, and 1824, London, 1822, s.103.
- (4) *The Sixty-Sixth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May, 1903.*, New York, Mission House, 156 Fifth Avenue. 1903, s.260. Bu bağlamda adı geçen 1900'lerden itibaren bölgedeki faaliyetleri koordine eden misyonerler Kasha Mooshe Dooman/Kasha Musa Duman adlı bir Nasturi ve onun annesidir. Bkz. Aynı eser.
- (5) *The Missionary Herald: Containing The Proceeding At Large of The American Board of Commissioners for Foreign Mission; With A View of Other Benevolent Operations for The Year 1856.*, Vol. LII, Boston, 1856, s.296-298. Amerikalı misyonerlere göre Aleviler geçmişte Hıristiyan olan ancak kılıç zoruyla Müslümanlığı kabul etmiş olan bir topluluğun üyeleri olarak Hıristiyanlığa oldukça yakın olan kişilerin başında gelmektedirler. Müslümanlara karşı sempati duymadıkları gibi Hz. Muhammed ve Kuran'ın Allah tarafından gönderilmediğini düşünüyorlardı. Müslümanların oruçlarını tutmadıkları gibi abdest almayı ibadetlerini yapmıyorlardı. Onlara göre Aleviler "Ali" ismini "İsa" ismini Sünnileri kandırmak için bir paravan olarak kullanılmaktadırlar. Ali isminin üç harfli olmasının asıl nedeni de budur. Alevilerin kitapları olan Buyruk'un içinde Eski Ahit'ten birçok ritüel olduğu gibi diğer kitapları olan Yusuf Kitabı'nda da Yeni Ahit'ten birçok uygulama bulunmaktadır. Bunun dışında onlar arasında Sünnilerde bulunan çok eşlilik ve azınlık (?) bulunmamaktadır. Dedelerine son derece bağlı olan bu topluluk kendi inançlarından dönen ve ölen adamı lanetliyorlardı. Misyonerlere göre kendilerini soyan Sünni kardeşlerinin aksine onlar kendilerine oldukça kıbar davranan kişilerdir. Bkz. *The Missionary Herald: Containing The Proceeding At Large of The American Board of Commissioners for Foreign Mission; With A View of Other Benevolent Operations for The Year 1857.*, Vol. LIII, Boston, 1857, s.83, 144, 219-220, 394.
- (6) R. W. Mansell, "The Religious State of The Notions of Eastern Europe and Western Asia", *Evangelical Christendom; Its State and Prospects A Monthly Journal Conducted by Members of the Evangelical Alliance*, Vol. II-New Series, London, MDCCCLXI, s.659. Mansell, Elazığ'da 50 ailenin misyonerlerin etkisiyle Hıristiyanlığı kabul edip kendilerinden öğretmen istediklerini belirtmektedirler. Bkz. aynı eser. Ayrıca Dunmore dışında Alevilerle ilgilenen misyonerlerden birisi de George Nutting'dir. O 1860 yılında misyonerlik bölgesi olarak Urfa bölgesine bağlı olan Adıyaman'ın çeşitli bölgelerinde Alevilerle de karşılaşmıştır. Bu durum onu oldukça heyecanlandırmıştır. Zira görüştüğü Alevilerin bir gün Hıristiyanlığın egemen olacağını düşüncesine sahip olmaları ve gözlemlemediği bazı dini inanışları, Nutting'de onların Hıristiyan kökenli olduklarını düşün-

(2) Hans-Lukas Kieser, "Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia. The Interactions between Alevis And Missionaries in Ottoman Anatolia", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 41, Issue 1, (Mar., 2001), s.94; Bilâl N. Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923*, Bilgi Yayınları, Ankara, 2007, s.46; James Cowles Prichard, *Researches into Phy-*

incelemelerde bulunan çeşitli misyonerler sürekli olarak merkezlerine olumlu raporlar göndermişlerdir⁷. Alevi Kürtlere ulaşabilmek adına ilk dönem Kürtçe bilen Ermenilerden faydalanan misyonerler 1855 yılında bugünkü Tunceli’de Ali Gako ve adamlarını Protestan yapmayı başarmışlardır. Onun Hıristiyan olmasıyla birlikte ona bağlı iki Alevi köyü de misyonerlere dâhil olmuştur⁸. Nitekim bu ilişki daha sonraki dönemlerde de çeşitli vesilelerle sürmüştür. 1867 yılında Harput bölgesinde birinin adı Rıdvan olan 6 Kürt öğrenci misyonerlerin Protestanlık faaliyetlerine katılmaktadır⁹. Hatta onların çalışmaları ve propagandaları sonucunda kendilerine sempati ile bakan Alevi Kürtlerden Emine adlı bir kız adını Rose olarak değiştirmiş ve yerel bir Protestan Ermeni ile evlenmiştir¹⁰. Misyonerler Osmanlı Devleti’nden resmi izin alarak Kürtleri serbestçe Hıristiyanlaştırmayı ummuşlardır. Ancak Osmanlı Devleti kendilerine böyle bir izin vermediğinden dolayı bu umutları suya düşmüştür¹¹. Nitekim kendileri de XIX. yüzyılda neden açıktan Kürtlerle ilgilenmeyip propaganda yapmadıklarının sebebini misyonerlerden Blincoe, Müslümanlar arasında direkt olarak bu işe girişmelerinin yasak ve tehlikeli olmasını göstermektedir¹². Çünkü Osmanlı ve İran devletlerinde Müslümanların Hıristiyanlaştırılmasını yasaklamışlardır¹³. Bu iki ülkeden Osmanlı Devleti’nin tutumunun İran’a göre daha katı olduğunu misyonerler belirtmektedirler¹⁴. Buna rağmen XIX. yüzyılın sonuna doğru gizli de olsa misyonerlerin Kürtleri, Ermeniler ve diğer azınlıklar vasıtasıyla Hıristiyanlaştırma çabaları devam etmiştir. Urmiye’nin güneyinde yaşayan 50.000 kişilik bir insan topluluğu üzerinde etkili Baba isimli Şeyh ile önceleri yerel yardımcılarını ile irtibat kurmuş ve onun Hıristiyanlara toleranslı tutumundan yola çıkarak onu kendilerine kazanmaya çalışmış ve bir müddet sonrada misyonerlerden Labaree sayesinde onu Hıristiyanlaştırmışlardır. Onun sayesinde bölgedeki bütün Müslümanları Hıristiyanlaştıracaklarını düşünmüşlerdir¹⁵. Misyonerlerden S.G. Wilson tarafından Şeyh Baba’nın vaftizi gerçekleştirilmiştir.

1903 yılında Salamas bölgesinde yaşayan Cafer Ağa adındaki bir Kürt Şeyh, misyonerlerden Miss Holliday ve yerel yardımcısı Ermeni Garabed’in çabaları ve ikna sohbet-

- dürmüştür. Bu nedenle aslında pek de fazla bilgi sahibi olmadığı bu topluluğa kayıtsız kalamayarak hemen çalışmalarına başlamış ve Alevilerin bulunduğu köylere misyoner öğretmen göndermiştir. Misyoner öğretmen onlara Protestanlığın inanç ve akidelerini anlatarak onun ifadesine göre büyük bir ilgi uyandırmayı başarmıştır. Hatta Adıyaman’ın kuzeyindeki bir Alevi yerleşim yerinde bazı insanlar, geçirildikleri eğitimden sonra mensup oldukları inanca karşı memnuniyetsiz, Protestanlığın ve İncil’in doğruluğuna güvenmeye başladıklarını ifade etmişlerdir. Burada şehrin 10 km kuzey batısındaki Farkılan adlı Alevi köyünü ziyareti sırasında, aşiret liderinin çadırında aşiret lideri Ali Molla ile görüşmelerde bulunmuştur. Ali Molla, Amerikalı misyoner George Nutting’e, kitaba dayanarak ders verme yeteneğinden yoksun olan bağlı bulunduğu Alevi dedesinden şikâyet ettiği gibi bu nedenle onunla ilişkisini kestiğini belirtmiştir. Misyonerlerle görüşmesinden sonra artık yağmadan, uyuturucu maddelerden ve dini ikiyüzlülükten vazgeçeceğine bundan sonra yeni bir yaşam tarzına başlayacağına söz vermiştir. Nutting daha bu görüşmeden sonra sözü edilen Alevi dedesini ziyaret etmiştir. Bu sıcak ilgi karşısında aynı yıl Hatt-ı Hümayun’a dayanarak Alevilerin Protestan olmalarını sağlayan bir ferman elde etmeyi arzulamıştır. Hans-Lukas Kieser, “Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia. The Interactions between Alevis And Missionaries in Ottoman Anatolia”, s.95; Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çeviren: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.109-110; *Report of the American Board of Commissioners for Foreign Mission, Present at the Meeting Held At Cleveland, Ohio, October 1-3 1861*, Boston, 1861, s.56; Murat Gökhan Dalyan “Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Toplumunda Meydana Getirdiği Bölünme ve Çatışmalar: George b. Nutting – George h. White ve Adıyaman Ermenileri Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010 Sayı: 21, s.81-98.
- (7) Hans-Lukas Kieser, “Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia. The Interactions between Alevis And Missionaries in Ottoman Anatolia”, s.95; Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, 109-110; *Report of the American Board of Commissioners for Foreign Mission, Present at the Meeting Held At Cleveland, Ohio, October 1-3 1861*, s.56.
- (8) Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, s.107.
- (9) C.H. Wheeler, *Ten Years on The Euphrates; Primitive Missionary Policy Illustrated*, Boston, 1868, s.181, 215.
- (10) C. H. Wheeler, *Grace Illustrated; Ok, A Bouquet From Our Missionary Garden*, Boston, 1876, s.150-165.
- (11) Hans-Lukas Kieser, “Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia. The Interactions between Alevis And Missionaries in Ottoman Anatolia”, s.95; Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, s.109-110; *Report of the American Board of Commissioners for Foreign Mission, Present at the Meeting Held At Cleveland, Ohio, October 1-3 1861*, s.56.
- (12) Robert Blincoe, *Etnic Realities and the Church Lessons from Kurdistan A History of Mission Work, 1668-1990*, Presbyterian Center for Mission Studies Pasadena, California, 1998, s.117.
- (13) Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbuca Yayınları, 2. Baskı, 2005, s.146; *The Outlook For Christ*, Vol. VIII. No. 2., July 1905, Boston, 1905, s.21; Robert E. Speer and Russel Carter, *Report on India and Persia of The Deputation Sent The Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in The U.S.A to Visit These Field in 1921-22*, New York, 1922, s.324.
- (14) Robert E. Speer, *Presbyterian foreign missions; an account of the foreign missions of the Presbyterian church in the U.S.A.*, Philedelphia, 1901, s.211.
- (15) *The Sixty-Fourth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1901.*, New York, Mission House, 53 Fifth Avenue. 1901, s.45-246; *The Seventy-Fifth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1912*, New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1912, s.361; Mary Jewett, *Reminiscences of My Life In Persia*, The Torch Press Cedar Rapids, Iowa, 1909, s.89; Frederick G. Coan, *Yesterday in Persia and Kurdistan*, California, 1939, s.61.

leriyle misyonerlerin Kürt bölgelerinde İncil dağıtmasına ve dolaşmasına izin vermiştir¹⁶.

1910 yılında İran bölgesinde misyonerler Kürtler arasında sadece faaliyetlerine devam ederek incelemelerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde B. Garabed, bu işle uğraşan yerel yardımcılarından sadece birisidir. Osmanlı sınırına yakın bölgelerde Garabed, İncil sahibi olan onu okuyan ve açıklayan bir Kürt ile karşılaşmıştır¹⁷. Bunun dışında Garabed ve Miss Holliday, İran bölgesinde birçok gezi yaparak soygunculuklarıyla ünlü aşiretler arasında bulunmuş ve onlarla sohbet etmişlerdir. Bu gezideki izlenimlerini daha sonra Holliday; Amerika'da Müslümanlar için başlatılacak misyonerlik tartışmalarında sunmuştur¹⁸. 1910 yılının sonunda Edinburg'ta toplanan Protestan misyonerler, kendi aralarında Kürtlerin Hıristiyanlaştırılması işlemini Luteranlara vermişlerdir. Bu misyonun başına getirilen L.O Fossum, Dr. E. Edman ve arkadaşları 1910'ların sonlarına doğru kendilerinden önce Kürtler arasında faaliyet göstermiş olan misyonerlerden farklı olarak Doğu Kiliselerine mensup olan Ermeniler ve Süryaniler başta olmak üzere yerel Hıristiyanları, Kürtleri Hıristiyanlaştırma ve onlara ulaşma konusunda aracı olarak kullanmaktan vazgeçmiştir¹⁹. Çünkü XIX. yüzyıldan itibaren misyon faaliyetlerinin hedefinde olan Hıristiyan, Kürt, Yahudi ve Yezidilerin birbirlerinden hoşlanmamış ve birbirlerine yönelik olumsuz tavırları olup gruptan birine yönelik faaliyetler diğer grup elemanlarınca hoş karşılanmamıştır²⁰. Bu bağlamda, Elazığ bölgesinde açılan misyoner okuluna birkaç Türk ve Kürt öğrenci alınca çevrede okulu finanse eden varlıklı Ermeniler bu duruma tepki göstermiş ve bu çocukların kabulü halinde okulu finansal olarak desteklemekten vazgeçeceklerini belirtmişlerdir. Aynı durum Süryaniler için de geçerli olmuştur²¹. Hatta yakın tarihlerde 1991 yılında Zaho'da Amerikalı Misyoner Blincoe'ye göre Zaho'da bir Nasturi Papaz, kendilerine neden Kürtleri Saddam'ın saldırılarından korudukları yolunda sitem edecektir. Ona göre eğer müttefikler, tarihsel düşmanları olan Kürtleri kurtarmasaydılar, bir ay

sonra Kürtlerden sonsuza kadar kurtulmuş olacaktı²². Son olarak I. Dünya Savaşı'nın sonunda misyonerler, direkt olarak Kürtler konusuna eğilmiş ve onlarla ilgilerini sürdürmüşlerdir.

Kürtçe İncil Çalışmaları

Misyonerlerin ilk zamanlar Kürtçe İncil hazırlamalarının temelinde Süryani ve Ermenilerin uzun yıllar Kürtlerle birlikte yaşama- larının bir sonucu olarak Kürtçe konuşuyor olmalarının önemi büyüktür. Kimi araştırmacılar göre Kürtler ve azınlıklar arasında mensubiyet değişimleri yaşanmıştır. Ana dillerini kaybeden bu azınlıklara ulaşmak için Kürtçe İncil hazırlanmıştır²³. Bu konudaki ilk girişim

- (16) *The Sixty-Sixth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May, 1903.*, New York, Mission House, 156 Fifth Avenue 1903, s.268-369.
- (17) *The Seventy-Fourth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1910.* New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1911, s.329.
- (18) *The Seventy-Fifth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1912.* New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1912, s.366.
- (19) Pieter Pikkert, *Protestant Missionaries to The Middle East: Ambassadors Of Christ Or Culture?*, Submitted in accordance with the Requirements for the degree of Doctor Theology in Subject of Missiology at the University of South Africa, May 2006, s.83-85; Maria Erling, "Reluctant Insiders: Anglicans and Lutherans at the Edinburgh World Missionary Conference, 1910", <http://www.postcolonialjournal.com/Resources/Erling%20JPTT.pdf>. Erişim 12.05.2014
- (20) Robert Blincoe, *a.g.e.*, s.163.
- (21) Robert Blincoe, *a.g.e.*, s.196-197.
- (22) Robert Blincoe, *a.g.e.*, s.189-190, 193-195. Bu anlayışın etkisi olmakla birlikte yerel azınlıkların Kürtlerin ve Müslümanların tamamen Hıristiyanlaştırılmasına karşı olduklarını söylemek yanlış olacaktır. Çünkü Amerikalı misyonerlerin bu konuda yerel yardımcıları kullandığı da bir gerçektir. Bkz. *The Sixty-Ninth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1906.* New York: Presbyterian Building, 156 Avenue 1906, s.306.
- (23) O.P.H., "A Disaster In Tergawar", *Quarterly Report Of Assyrian Mission, No. XLI.*, Published For The Assyrian Mission, London, 1900, s.375-377; John Joseph, *The Modern Assyrians of The Middle East Encounters With Western Christian Missions, Archaeologists, And Colonial Powers*, Brill, Lieden-Boston-Köln, 2000, s.60-61; Martin Van Brunnessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2005, s.22-23; M.G. Benjamin, *The Missionary Sisters: A Memorial of Mrs. Seraphina Haynes Everett, Mrs. Harriet Martha Hamlin, Late Missionaries of The A. B. C. F. M. at Constantinople.*, Boston, 1860, s.120; S. G. Wilson, *Persia: Western Mission*, Presbyterian Board of Publication and Sabbath-School Work, Philadelphia, 1896, s.326; *Reports of the British and Foreign Bible Society; with Extracts of Correspondence &c.*, Volume The Seventh, For Years 1822, 1823, and 1824, London, 1822, s.103. Ermenilerin Kürtçe konuşmalarından dolayı Amerikalı misyonerler, onlara ulaşabilmek için Harput'taki misyonerlerindeki dört elemanlarının Kürtçe öğrenmelerine çalışmışlardır. Birinin adı Rıdvan olan bu dört kişi çevrelerindeki insanları Protestanlaştırmaya çalışmışlardır. 1866 yılında bu konuda büyük ümitlere kapılmışlardır. Bkz. C.H. Wheeler, *Ten Years on The Euphrates; Primitive Missionary Policy Illustrated*, s.246-247, 293.

1820'lerde The British Bible Asociation/Britanya İncil Derneği adlı misyoner grubuna bağlı Henry Leeves'in aracılığıyla gerçekleştirilmek istenmiştir. Leeves, Protestanlaştırmayı düşündükleri Nasturilerin Kürtçe konuşuklarını varsayarak İncili Kürtçeye çevirmeyi ummuş ve bunun için ileride kurmayı planladıkları matbaada basacakları kitapların bir sütununu Kürtçe diğer sütununu ise Süryanice basmayı planlamıştır²⁴. Ancak daha sonra bölgede araştırma yapan diğer bir İngiliz misyoner Wolf, kendi gözlemleri sonucunda İncillerin Kürtçe değil de Süryanice olması gerektiği yönünde görüş bildirince Leeves'in bu projesi rafa kalkmıştır²⁵. Buna rağmen İngilizler ve Amerikalılar Süryani ve Ermeni yardımcıları sayesinde Kürtçe İncil çalışmalarına devam etmişlerdir²⁶. 1890'larda bile özellikle Doğu Anadolu'da birçok Ermeni Köyü'nün Kürtçe konuştuğunu bölgede incelemelerde bulunan Rus Konsolos Mayevsky, belirtmektedir²⁷. Bu durum daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

Ermenilerin Aracı Olmaktan Çıkarılması

Misyonerlere göre Kürtler arasında başarısız olunmasının nedenleri kısaca misyonerlerin ilk önce bölgedeki Ermenileri ve Süryanileri kendi mezheplerine kazanıp daha sonra da onların vasıtasıyla Kürtleri Hıristiyanlaştırmak istemeleridir ki; bu da Kürtlerle olan bağın ve köprülerin kopartılması anlamına gelmiştir. Çünkü Kürtler kendilerinden daha aşağı ve uyrukları gördükleri azınlıklarla (?) bir tutulmak istememişlerdir²⁸. Aynı şekilde her ne kadar Kürtlere yönelik misyonerlik faaliyetlerinde yer almalarına rağmen Süryaniler ve Ermeniler de, misyonerlerin Kürtlere yönelik faaliyetlerinden hoşlanmamışlardır. Bu bağlamda Harput bölgesindeki misyoner okullarının finansında misyonerlere yardımcı olan varlıklı Ermeniler, misyonerlerin okullarına Ermenilerle birlikte Müslüman ve Kürtlerin de kabul edilmeleri halinde okulu parasal olarak desteklemeyecekleri yönünde

tehditlerde bulunmuşlardır. Misyonerlerin Kürtlere yönelik faaliyetleri için Ermenilerin göstermiş olduğu bir benzerini de Süryaniler göstermişlerdir.²⁹ Azınlıkların göstermiş olduğu bu tepkinin XX. yüzyılın sonlarında bile aynı olduğu daha önceden de belirtilmiştir.³⁰

Halkların birbirine karşı olan duyguları dışında misyonerlerin Kürtlere ulaşabilemelerinin önünde bir de devletlerin resmi politikaları engel oluşturmuştur. Osmanlı ve İran

(24) J.F.Coakley, *The Church Of The East And Church Of England A History Of The Archbishop Of Canterbury's Assyrian Mission*, Clarendon Pres-Oxford, 1992, s.18; George Percy Badger, *The Nestorian and Their Rituals: With The Narrative Of A Mission To Mesopotamia And Coordistan In 1842-1844. And Of A late Visit to Those Countries In 1850; Also, Researches Into The Present Condition Of The Syrian Jacobites, Ptpal Syrians, And Chaldeans, And An Inquiry Into The Religious Tenetsinto The Yezedees*, Vol. I., London MDCCCLII, s.54; *The Bible of Every Land; A History of The Sacred Scriptures in Every Language and Dialect into Which Translation Have Been Made; Illustared by Specimen Portion in Native Characters; Series of Alphabets: Coloured Etnographical Maps, Tables, Indexes, Etec*, London, 1848, s.68. Thomas Laurie, *Dr. Grant and The Mountain Nestorians*, Boston, 1855, s.34; James Cowles Pritchard, *Researches into Physical History of Mankind*, Third Edition. Vol. IV., London, 1844, s.74.

(25) J.F.Coakley, a.g.e., s.18-19.

(26) George Bullen, *Catalogue of the Library of the British and Foreign Bible Society*, London, 1857, s.4, 11, 327; Samuel M. Zwemer, *Moslem World*, 1908, s.94; *The Bible of Every Land; A History of The Sacred Scriptures in Every Language and Dialect into Which Translation Have Been Made; Illustared by Specimen Portion in Native Characters; Series of Alphabets: Coloured Etnographical Maps, Tables, Indexes, Etec*, s.69; *The Sprit of Mission; Edited for The Board of Missions of The Protestant Episcopal Church in the United States of America*, Vol. III., New York, 1838, s.140; *The Missionary Herald: Containing The Proceeding At Large of The American Board of Commissioners for Foreign Mission; With A View of Other Benevolent Operations for The Year 1836*. Vol. XXIII., Boston, 1836, s.291.

(27) Mayevsky, 20. *Yüzyıl Döemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri*, Yay., Bayram Bayraktar, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2007, s.187.

(28) Robert Blincoe, a.g.e., s.188-189.

(29) Robert Blincoe, a.g.e., s.196-197.

Misyonerlere göre Kürtler arasında başarısız olunmasının nedenleri kısaca;

1. Misyonerlerin ilk önce bölgedeki Ermenileri ve Süryanileri kendi mezheplerine kazanıp daha sonra da onların vasıtasıyla Kürtleri Hıristiyanlaştırmak istemeleridir ki; bu da Kürtlerle olan bağın ve köprülerin kopartılması anlamına gelmiştir.

2. Misyonerler Kürtler arasında çalışmak istediklerinde çoğu kez ölümlerle karşı karşıya gelmiş ve bazen de öldürülmüşlerdir. Bunun dışında bölgede yaygın olan ilkim ve çeşitli hastalıklarda buna katkı sağlamışlardır.

3. Osmanlı ve İran Devletlerinin misyonerlere diğer azınlıklara yönelik faaliyetlerinde sorun çıkartmamasına rağmen Müslüman kimliğe sahip olan Kürtler arasındaki faaliyetlerine sıcak bakmaması ve yasaklanması.

Yerel Hıristiyanlar olan Ermeniler ve Süryanilerin tarihsel düşmanları olan Kürtlerle aynı misyona bağlı olarak Hıristiyanlaştırılmalarına karşı çıkmalarıdır. Bkz. aynı eser.

(30) Robert Blincoe, a.g.e., s.189-190, 193-195. Bu anlayışın etkisi olmakla birlikte yerel azınlıkların Kürtlerin ve Müslümanların tamamen Hıristiyanlaştırılmasına karşı olduklarını söylemek yanlış olacaktır. Çünkü Amerikalı misyonerlerin bu konuda yerel yardımcıları kullandığı da bir gerçektir. Bkz. *The Sixty-Ninth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1906*, New York: Presbyterian Building, 156 Avenue 1906, s.306.

Devletlerinin misyonerlere diğer azınlıklara yönelik faaliyetlerinde sorun çıkartmamasına rağmen Müslüman kimliğe sahip olan Kürtler arasındaki faaliyetlerine sıcak bakmaması ve yasaklanması da önemli bir etken olmuştur. Buna rağmen her iki devletin misyonerlere yönelik yaptırımlarında Osmanlı Devleti'ne göre İran'ın daha toleranslı davrandığı görülmüştür³¹. 1991 yılında Zaho'da Blincoe'ye Zaho'da bir Nasturi Papaz, neden Kürtleri Saddam'ın saldırılarından korudukları yolunda sitem edecektir. Ona göre eğer müttefikler Kürtleri kurtarmasaydılar, bir ay sonra Kürtlerden sonsuza kadar kurtulmuş olacaktı³².

Sonuç

Misyonerlerin Ermenilere ve Süryanilere ulaşmak için yapmış oldukları gezi ve çalışmalar Kürtlerin onlar tarafından keşfedilmesine ve batı kamuoyunda yavaş yavaş yer almalarına neden olmuştur. Ayrıca Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin Kürtçe konuşmaları misyonerlerin Kürtçeyi öğrenmek için yaptıkları çalışmalar daha sonraki dönemlerde Kürt Dil çalışmalarının önünü açarak Kürt milliyetçiliğine katkı sağlamıştır. Bunun dışında Protestanlaşan Ermeniler sayesinde misyonerler, Kürt bölgelerine daha rahat nüfuz etmiş ve onlarla ilgili bilgiler edinmişlerdir. Bir anlamda Ermeniler, Kürt bölgelerinde misyonerlerin gözü kulağı olmuşlardır. Ancak Ermenilerin ve Kürtlerin son dönemlerinde yaşanan olumsuz ve hatıralarda tazeliğini koruyan tarihsel ilişkileri, Kürtleri İslamiyet'e olan bağlılıkları ve XIX. yüzyıldaki çatışmaları Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde başarı kazanamamalarının temel nedenlerinden birisini oluşturmuştur. Buna rağmen Ermenilerin varlığı Kürtlerin Batıya açılmalarına yardımcı olmuştur. Bu durumda misyonerler Hıristiyanlaştırılması daha zor olan Müslüman Kürtleri mi direkt hedef alacaklardı yoksa kendilerine daha yakın zaten Hıristiyan olan sadece yanlış yollara sahip olan dindaşlarını mı ikileminde kalmışlardır.

Bu ikilemde misyonerler önceliği yerel Hıristiyanlara vermekle birlikte üstü kapalı olarak Kürtlerle de ilgilenmeye çalışmışlardır.

Kaynakça

A. V. Williams Jackson, "Notes of a Journey to Persia, I", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 25. (1904).

Bilâl N. Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923*, Bilgi Yayınları, Ankara, 2007.

C. H. Wheeler, *Grace Illustrated; Or, A Bouquet From Our Missionary Garden*, Boston, 1876.

C.H. Wheeler, *Ten Years on The Euphrates; Primitive Missionary Policy Illustrated*, Boston, 1868.

Frederick G. Coan, *Yesterday in Persia and Kurdistan*, California, 1939.

George Bullen, *Catalogue of the Library of the British and Foreign Bible Society*, London, 1857.

George Percy Badger, *The Nestorian and Their Rituals: With The Narrative Of A Mission To Mesopotamia And Coordistan In 1842-1844. And Of A late Visit to Those Countries In 1850; Also, Researches Into The Present Condition Of The Syrian Jacobites, Papal Syrians, And Chaldeans, And An Inquiry Into The Religious Tents into The Yezedees*, Vol. I., London MDCCCLII.

Hans Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Velayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çeviren: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Hans-Lukas Kieser, "Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia. The Interactions between Alevis And Missionaries in Ottoman Anatolia", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 41, Issue 1, (Mar., 2001).

Isaac Adams, *Darkness and Daybreak, Personal Experiences, Manners, Customs, Habits, Religious and Social Life in Persia*, Published in the Interest of Persian Mission, 1898.

Isya Joseph, "Yezidi Texts", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 25, No. 2. (Jan., 1909).

J.F.Coakley, *The Church Of The East And Church Of England A History Of The Archbishop Of Canterbury's Assyrian Mission*, Clarendon Press-Oxford, 1992.

(31) Murat Gökhan Dalyan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü 1830-1870*, Öncü Kitap Yay., Ankara, 2012, s.12-15.

(32) Robert Blincoe, *a.g.e.*, s.189-190, 193-195. Bu anlayışın etkisi olmakla birlikte yerel azınlıkların Kürtlerin ve Müslümanların tamamen Hıristiyanlaştırılmasına karşı olduklarını söylemek yanlış olacaktır. Çünkü Amerikalı misyonerlerin bu konuda yerel yardımcıları kullandığı da bir gerçektir. Bkz. *The Sixty-Ninth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1906*, s.306.

James Cowles Prichard, *Researches into Physical History of Mankind*, Third Edition. Vol. IV, London, 1844.

John Joseph, *The Modern Assyrians of The Middle East Encounters With Western Christian Missions, Archaeologists, And Colonial Powers*, Brill, Lieden-Boston-Köln, 2000.

John S. Guest, *Yezidilerin Tarihi Meleké Tawus ve Misbefe Reş'in İzinde*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001.

Leon Dominian, "The Peoples of Northern and Central Asiatic Turkey", *Bulletin of the American Geographical Society*, Vol. 47, No. 11. (1915).

M.G. Benjamin, *The Missionary Sisters: A Memorial of Mrs. Seraphina Haynes Everett, Mrs. Harriet Martha Hamlin, Late Missionaries of The A. B. C. F. M. at Constantinople.*, Boston, 1860.

Maria Erling, "Reluctant Insiders: Anglicans and Lutherans at the Edinburgh World Missionary Conference, 1910", <http://www.postcolonialjournal.com/Resources/Erling%20JPTT.pdf>. Erişim 12.05.2014.

Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2005.

Mary Jewett, *Reminiscences of My Life In Persia*, The Torch Press Cedar Rapids, Iowa, 1909.

8

Mayevsky, 20. *Yüzyıl Döneminde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri*, Yay, Bayram Bayraktar, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2007.

Murat Gökhan Dalyan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü 1830-1870*, Öncü Kitap Yay., Ankara, 2012.

Murat Gökhan Dalyan, "Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Toplumunda Meydana Getirdiği Bölünme ve Çatışmalar: George b. Nutting – George H. White ve Adıyaman Ermenileri Örneği", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21.

O.P.H., "A Disaster In Tergawar", *Quarterly Report Of Assyrian Mission*, No. XLI., Published For The Assyrian Mission London, 1900.

Pieter Pikkert, *Protestant Missionaries to The Middle East: Ambassadors Of Christ Or Culture?*, Submitted in accordance with the Requirements for the degree of Doctor Theology in Subject of Missiology at the University of South Africa, May 2006.

R. W. Mansell, "The Religious State of The Nations of Eastern Europe and Western Asia", *Evangelical Christendom; Its State and Prospects A Monthly Journal Conducted by Members of the Evangelical Alliance*, Vol. II-New Series, London, MDCCCLX.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Mission, Present at the Meeting Held At Cleveland, Ohio, October 1-3 1861, Boston 1861.

Reports of the British and Foreign Bible Society; with Extracts of Correspondence &c., Volume The Seventh, For Years 1822, 1823, and 1824, London, 1822.

Reports of the British and Foreign Bible Society; with Extracts of Correspondence &c., Volume The Seventh, For Years 1822, 1823, and 1824, London, 1822.

Robert Blincoe, *Ethnic Realities and the Church Lessons from Kurdistan A History of Mission Work, 1668-1990*, Presbyterian Center for Mission Studies Pasadena, California, 1998.

Robert E. Speer and Russel Carter, *Report on India and Persia of The Deputation Sent The Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in The U.S.A to Visit These Field in 1921-22*, New York, 1922.

Robert E. Speer, *Presbyterian foreign missions; an account of the foreign missions of the Presbyterian church in the U.S.A.*, Philadelphia, 1901.

S. G. Wilson, *Persia: Western Mission*, Presbyterian Board of Publication and Sabbath-School Work, Philadelphia, 1896.

Samuel M. Zwemer, *Moslem World*, 1908.

Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, 2. Baskı, 2005.

The Bible of Every Land; A History of The Sacred Scriptures in Every Language and Dialect into Which Translation Have Been Made; Illustrated by Specimen Portion in Native Characters; Series of Alphabets: Coloured Ethnographical Maps, Tables, Indexes, Etc, London, 1848.

The Missionary Herald: Containing The Proceeding At Large of The American Board of Commissioners for Foreign Mission; With A View of Other Benevolent Operations for The Year 1856., Vol. LII, Boston, 1856.

The Missionary Herald: Containing The Proceeding At Large of The American Board of Commissioners for Foreign Mission; With A View of Other Benevolent Operations for The Year 1857., Vol. LIII, Boston, 1857.

The Missionary Herald: Containing The Proceeding At Large of The American Board of Commissioners for Foreign Mission; With A View of Other Benevolent Operations for The Year 1836. Vol. XXIII., Boston, 1836.

The Outlook For Christ, Vol. VIII. No. 2., July 1905, Boston, 1905.

The Seventy-Fifth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1912, New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1912.

The Seventy-Fifth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1912, New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1912.

The Seventy-Fourth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1910, New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1911.

The Seventy-Sixth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1913, New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1913.

The Sixty-Fourth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1901., New York , Mission House, 53 Fifth Avenue. 1901.

The Sixty-Ninth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly,

May, 1906, New York: Presbyterian Building, 156 Avenue 1906.

The Sixty-Sixth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1903., New York , Mission House, 156 Fifth Avenue 1903.

The Sprit of Mission; Edited for The Board of Missions of The Protestant Episcopal Church in the United States of America, Vol. III., New York, 1838.

Thomas Laurie, *Dr. Grant and The Mountain Nestorians*, Boston, 1855.

Victoria Arakelova, "Healing Practices among the Yezidi Sheikhs of Armenia", *Asian Folklore Studies*, Vol. 60, No. 2. (2001).

W. B. Heard, "Notes on the Yezidis", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 41 (Jan. - Jun., 1911).